

De dræbte krigere i Alken Enge

Efterkrigsritualer i
ældre jernalder

Redigeret af Mette Løvschal, Rasmus Birch Iversen
og Mads Kähler Holst

De dræbte krigere i Alken Enge

Efterkrigsritualer i ældre jernalder

© Forfatterne og Jysk Arkæologisk Selskab 2019

Redaktører: Mette Løvschal, Rasmus Birch Iversen og Mads Kähler Holst

Grafik: Arkæologisk IT og Lars Foged Thomsen

Grafisk tilrettelæggelse: Ea Rasmussen

Sproglig redigering: Karin Johannesen og Mette Løvschal

Oversættelse til engelsk: David Earle Robinson og Anne Bloch,

Heritage Science & Language Services

Korrektur: Anne Lise Hansen

Fotos på omslag og mellemsider: Mette Løvschal

Papir: Arctic Volume White

Tryk: Narayana Press, Gylling

Indbinding: Buchbinderei Büge, Celle

ISBN 978-87-93423-37-4

ISSN 0107-2854

Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter 108

Udgiver: Jysk Arkæologisk Selskab

Moesgård

DK-8270 Højbjerg

Distribution: Aarhus Universitetsforlag

Udgivet i samarbejde med:

Aarhus Universitet

Museum Skanderborg

Moesgaard Museum

Udgivet med støtte fra:

Carlsbergfondet

INDHOLD

7	1 Forord
11	2 De dræbte krigere i Alken Enge – En introduktion
	2 Introduction
	<i>Mette Løvschal, Rasmus Birch Iversen og Mads Kähler Holst</i>
33	3 Datatilgængelighed
	<i>Peter Jensen</i>

LANDSKABET

37	4 Arkæologien i Alken Enge – En historik
	4 Archaeology at Alken Enge
	<i>Uffe Rasmussen og Ejvind Hertz</i>
57	5 Arealanvendelse ved Alken Enge og Illerup Ådal i romersk og germansk jernalder – Et pollenanalytisk perspektiv
	5 Land-use at Alken Enge and in Illerup Ådal during the Roman and Germanic Iron Age
	<i>Bent Vad Odgaard</i>
65	6 Fund og landskab bag odderne
	6 The finds and the landscape
	<i>Uffe Rasmussen</i>

DEN HELLIGE SØ

85	7 Våben- og hærudstyr
	7 Weapons and military equipment
	<i>Rasmus Birch Iversen</i>
105	8 Dyreknogler
	8 Animal bones
	<i>Jacob Kveiborg</i>
123	9 Keramik
	9 Pottery
	<i>Niels Haue</i>

DEN STORE BEGIVENHED

- 157 10 Det humane skeletmateriale
10 Human skeletal material
Lene Møllerup
- 185 11 Histologisk knogleanalyse – Tolkning af postmortem processer
11 Histological analysis of bone
Anna Katarina Ejgreen Tjellén
- 193 12 Kulstof 14-resultater
12 Radiocarbon dating of the bones and site chronology
Marie Kanstrup, Jan Heinemeier og Jesper Olsen
- 209 13 Alken Enge som rituel plads – Deponeringer i lyset af
fragmentering, skelettering og dannelsen af en ny rituel plads
13 Alken Enge as a ritual site
Julie Lund

KRIG OG KRISETID

- 227 14 Alken Enge som slagmark
14 Alken Enge as a battlefield
Arjen Heijnis
- 245 15 To midtjyske magtcentre tæt på Alken Enge
– Hedegård og Rosenholmvej
15 Hedegård and Rosenholmvej: Two power centres near Alken Enge
Martin Winther Olesen
- 265 16 Magtfulde mennesker i Østjylland ved starten af vores tidsregning
16 People and power in eastern Jutland at the time of Alken Enge
Peter Winther Lundby

APPENDIX

- 286 Forfatterne
- 287 Publikationsoversigt
- 290 Stednavneindeks

15 To midtjyske magtcentre tæt på Alken Enge

Hedegård og Rosenholmvej

Af Martin Winther Olesen

De mange menneskeknogler fra Alken Enge vidner om ét eller flere voldelige sammenstød mellem større grupper. Derfor er det naturligvis interessant at se på udviklingen i de samtidige politiske magtcentre, som ligger i lokalitetens bagland. Specielt to midtjyske lokaliteter tiltrækker sig opmærksomhed. På Hedegaard ved Ejstrupholm er der udgravet en meget rig gravplads, og nye geofysiske opmålinger indikerer et befæstet anlæg. På Rosenholmvej ved Tjørring er ligeledes udgravet en række ekstraordinært rige grave og tilhørende bebyggelse, blandt andet en exceptionelt stor gård. Både bo- og gravpladsmaterialet tyder på internationale forbindelser. Samtidigt ses der i lokalområdet tydelige spor af en opprioritering af jernproduktionen samt en gennemgående regulering af bebyggelsen, der tolkes som en generel styrkelse af magtcentrene og en mulig militarisering i det første århundrede e.v.t. Artiklen foreslår, at de kampe, som ligger bag fundet ved Alken Enge, meget vel kan have været med til at ændre det politiske landskab og åbnet for en regionalisering mellem henholdsvis det østlige og vestlige Midtjylland.

Hedegård and Rosenholmvej: Two power centres near Alken Enge

It is clear that one or more military clashes lie behind the finds at Alken Enge, making it interesting to look at the development of political power centres in adjacent areas. Two localities in central Jutland attract particular attention in this respect. A very rich cemetery was excavated at Hedegaard near Ejstrupholm and a recent geophysical survey here, in connection with the associated settlement, indicates the existence of a fortified structure. Several similar extraordinarily rich graves were excavated at Rosenholmvej near Tjørring, along with a settlement that included an exceptionally large farmstead. Both the graves and the settlements point towards international contacts. Coeval with this there was also increased prioritisation of iron production, together with comprehensive regulation of settlement construction in the area: This can be interpreted as a general reinforcement of power centres and possibly increased militarisation in the first centuries AD. This article suggests that the battle or battles that resulted in the depositions at Alken Enge could very well have contributed to changes in the political landscape though increased regionalisation between eastern and western parts of central Jutland.

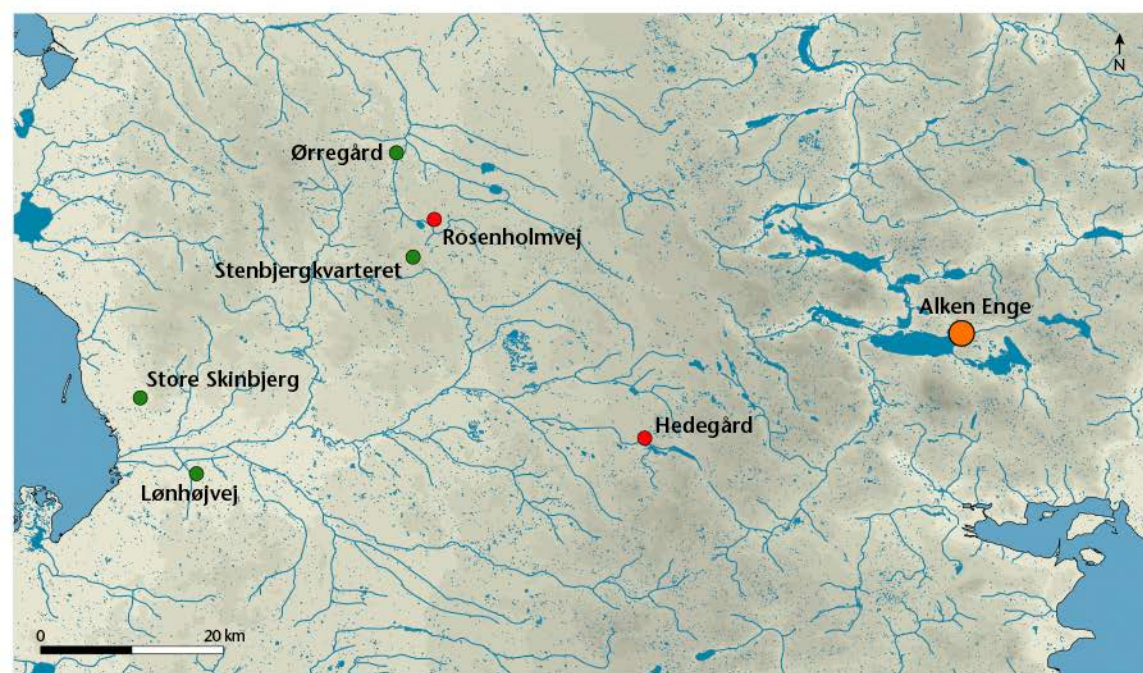
Indledning

Med dateringen af hovedofringen i Alken Enge til begyndelsen af 1. århundrede e.v.t. (Kanstrup et al. denne bog: 198) bliver de to samtidige midtjyske fundkomplekser, Hedegård ved Ejstrupholm og Rosenholmvej ved Tjørring, særligt interessante: Begge pladser må have huset slægter, som uundgåeligt har været involveret i de overordnede sociale, politiske og økonomiske begivenheder, der lå til grund for begivenheden. Det er endog sandsynligt, at folk, med udgangspunkt i de to magtcentre, også tog del i kampene og enten er endt som en del af deponeringen af knoglemateriale fra Alken Enge eller har deltaget i ofringen af selv samme.

Hedegård ligger cirka 37 kilometer sydvest for Alken Enge. Det samlede fund omfatter en gravplads, hvor de mest veludstyrede grave er dateret til slutningen af yngre før-

romersk jernalder og begyndelsen af ældre romersk jernalder. Bopladsen syd for gravpladsen er angiveligt samtidig. Ved Rosenholmvej, som ligger cirka 60 kilometer vest for Alken Enge, er der spor af et kontinuerligt magtcenter gennem det meste af førromersk jernalder. En helt ekstraordinær gård og en rig gravplads viser sig dog først i begyndelsen af første århundrede e.v.t. Det er desuden også muligt at følge udviklingen i ældre romersk jernalder på en række samtidige pladser i Rosenholmvejs umiddelbare opland.

På både Rosenholmvej og Hedegård er de højst profilerede grave brandgrave, som indeholder våben, ædelmetalsmykker og romersk import, der knytter gravene til rækken af samtidige Lübsowgrave (Eggers 1953: 58ff; Schuster 2013: 151ff). Derved indgår de i et internationalt stratum og en sammenhæng, som politisk og socialt rækker ud over den

Figur 1. Midtjylland med Rosenholmvej, Hedegård og Alken Enge (rød cirkel). De øvrige pladser, som omtales, er gravpladserne Lønhøjvej og Store Skinbjerg og bebyggelserne Ørregård og Stenbjergkvarteret (grøn cirkel).

Figure 1. Central Jutland showing Rosenholmvej, Hedegård and Alken Enge (red circle). Also marked are the cemetery sites of Lønhøjvej and Store Skinbjerg and the settlements of Ørregård and Stenbjergkvarteret (green circle).

regionale kontekst. I denne eksklusive gruppe har begge pladser også en særstilling, da der kun i ganske få andre tilfælde er undersøgt samtidige bebyggelser. Her er det muligt at pege på træk, der rækker ud over den regionale tradition. Ligesom der er romersk import i gravene, er der også træk i bebyggelsens og gravpladsens organisation, som kan være inspireret af forholdene i den romersk kontrollerede del af Europa, og som bedst kan forklares ved, at man har haft personlige relationer til disse områder.

I det følgende præsenteres de to pladser, Hedegård og Rosenholmvej, samt andre relevante samtidige pladser i baglandet til Rosenholmvej. Gennemgangen fokuserer især på de karaktertræk, der fremhæver pladserne som magtcentre i ældre jernalder, og sætter dem i relation til begivenhederne ved Alken Enge og magtlandskabet (cf. Lundby denne bog).

Beliggenhed

Hedegård befinder sig ved Skjernåens øvre løb, hvor ådalen er ganske bred og markeret. Mellem Hedegård og Alken Enge løber hovedstilstandslinjen og dermed hærvejen. Både Skjern Å og Gudenåen udgør, sammen med deres ådale, markante landskabelige skillelinjer, og netop her adskiller de både det sydlige Jylland fra Midtjylland, og det østlige Jylland fra Midt- og Vestjylland. Hærvejen udgør den vigtigste nord-sydgående trafikale korridor i samme landskab, og Hedegård ligger 7,5 kilometer vest for det sted, hvor hærvejen passerer det snævraste område mellem Skjernåen og Gudenåen (figur 1).

Rosenholmvej ved Tjorring er placeret på nordsiden af et større engdrag ved Herningsholm Åens øvre løb, hvilket gør den central i forhold til hele Storå-systemet og dermed også en række væsentlige øst-vestgående trafikkorridorer (figur 1).

Hedegård

Grav- og bopladsen ligger på et hævet og markant plateau afgrænset mod syd af en stejl skråning ned mod Skjern Å. Længst ud mod skråningen lå et markant indhegnet bopladsområde, og 30-40 meter nord for bopladsen lå en meget omfattende gravplads. Pladsen fremkom ved naturgasgravninger i sommeren 1986, og siden fortsatte Horsens Museum de arkæologiske undersøgelser dels i form af prøvegravninger, som sigtede mod at afgrænse bopladsområdet, og dels som en totaludgravning af gravpladsen (Madsen 1986: 30ff; Madsen 1996: 57ff).

Gravpladsen

Gravpladsen havde en udstrækning på cirka 90x120 m. Den indeholdt omkring 200 gravanlæg, hvoraf cirka halvdelen er brandgrave fra sen førromersk jernalder eller første århundrede e.v.t. Den anden halvdel er alle jordfæstegrave og primært fra 2. århundrede e.v.t. Blandt brandgravene er fire grave i en klasse for sig med deres ekstraordinært rige indhold af blandt andet romerske importvarer. Én grav indeholdt en romersk pugio, som der kun er fundet tre af på germansk område (Madsen 1996: 82).

Ud over disse fire rige grave er der en meget høj andel af våbengrave, men kun på den ældste del af gravpladsen. Her udgør våbengravene cirka 25% mod en generel fordeling på 6-9% på de jyske gravpladser (Madsen 1996: 83). En undtagelse findes dog på to andre store gravpladser: Lønhøjvej ved Tarm og Store Skindbjerg ved Dejbjerg, som begge ligger ved Skjern Å, og begge dækker det samme tidsrum som Hedegård (figur 1). Disse to gravpladser består af henholdsvis 150 og 50 grave, primært brandgrave, hvoraf 14% var våbengrave. De osteologiske analyser viser, at det generelt var yngre mænd, som blev begravet med våbnene (Egeberg 2013: 89ff).

Figur 2. Oversigtsplan over Hedegård-bebyggelsen. Øverst ses udgravningerne og de geomagnetiske opmålinger indsat på reliefkort. De røde felter er de oprindelige felter og søgegrøfter gravet af Horsens Museum. Det store rødskraverede felt mod nord er gravpladsen. Nederst ses et detailudsnit af den centrale del af bopladsområdet.

Figure 2. Plan of the Hedegård settlement site. Upper: the excavations and geomagnetic surveys. The red areas are the excavation trenches and trial trenches excavated by Horsens Museum. The red shaded area to the north is the cemetery site. Lower: detailed plan of the central part of the settlement.

Landsbyen

Bebyggelsen, der er samtidig med gravpladsen ved Hedegård, kendes fra fladeafdækning i den nordligste del, som vender op mod gravpladsen. Der er desuden gravet en række spredte søgegrøfter, og endelig løber en naturgasledning gennem bopladsområdet. Ved udgravningerne af bebyggelsen kunne pladsen, på grund af et meget kraftigt palisadelignende hegn, afgrænses mod nord. Et tilsvarende kraftigt hegn fandtes mod syd helt ude på skråningen ned mod ådalen. Det var ikke muligt at følge hegnet i hele dets udstrækning mod øst og vest (figur 2).

I den nordlige del af bopladsområdet kunne der flere steder konstateres et op til en meter tykt kulturlag, som dels dækkede bopladsspor, dels var gennemgravet af yngre anlæg. Kulturlaget indeholdt ud over store mængder keramik også betydelige mængder slagge. I de forholdsvis begrænsede udgravninger blev der ligeledes udgravet en samtidig jernovn på et lille plateau sydøstligst i landsbyområdet (Voss 1988: 19ff).

I januar 2016 gennemførte Museum Midtjylland geofysiske undersøgelser af bopladsområdet¹ (figur 2). Her fremstår det sydlige hegn ganske tydeligt på den østlige del af plateauet, og man aner konturerne af et cirka 40x25 meter stort, selvstændigt indhegnet gårdsanlæg, som ligger ud mod kanten af skråningen. I dette område er der flere anomalier på den geofysiske plan, som kan stamme fra flere jernovne end den allerede udgravede.

Det nordlige hegn, som stod meget tydeligt frem i udgravningerne, fremtræder desværre relativt svagt i den geofysiske opmåling. Til gengæld kan der ses flere parallelle hegnsfaser syd for nordhegnet, som strækker sig mod nordvest. I dette område ses også de ydre konturer af et ganske omfattende, rektangulært gårdsanlæg på cirka 60x70 meter. Den samlede udstrækning af

det indhegnede bopladsområde må antages at strække sig 250 meter øst-vest og cirka 200 meter nord-syd.

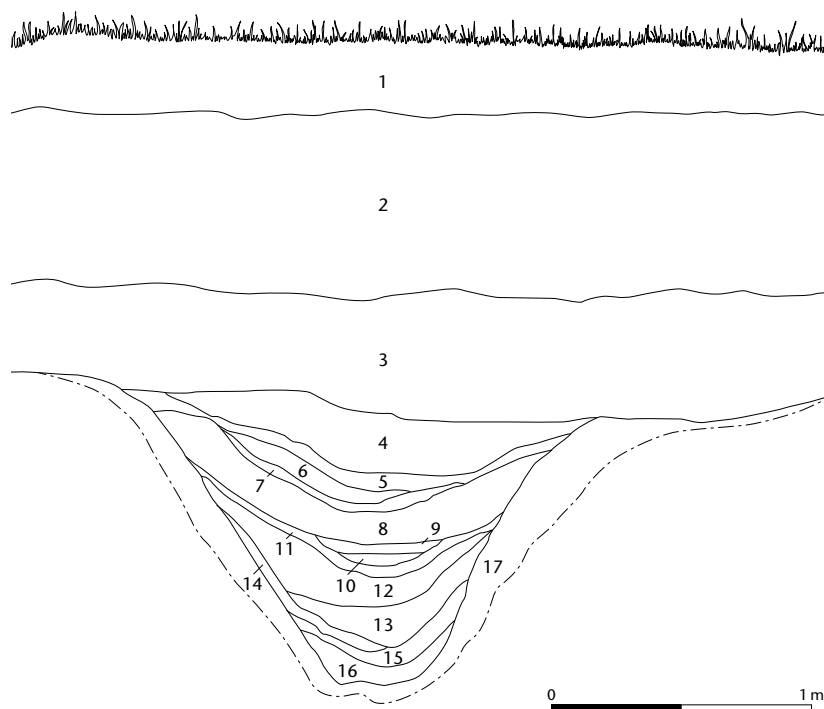
Det mest iøjnefaldende anlæg er et kraftigt hegnet anlæg, som ligger centralt på bopladsområdet. Det er cirka 95x70 meter stort. På øst-, nord- og vestsiden er det omgivet af tre meget kraftige parallelle hegn eller grøfter og på sydsiden kun af to. Ved udgravningerne i 1986 ramte naturgastraceet det yderste sydøstlige hjørne af anlægget. Snittet viste, at det var en cirka 2 meter bred og en meter dyb, spidsbundet grøft, der var opfyldt af vandaflejrede ler- og sandlag. Grøften var overlejret af det cirka en meter tykke kulturlag (figur 3). Der blev fundet en del keramik i dette kulturlag, som af udgraveren dateres til årene lige omkring vor tidsregnings begyndelse (Madsen 1986: 21ff).

Sammenlignet med mere ordinært indhegnede bebyggelser fra ældre jernalder peger den generelle størrelse og konstruktion af grøfterne på, at de kan have haft en forsvarsmæssig funktion. Der er to indgange i de sydlige grøftforløb (figur 2), mens der mod øst ikke kan identificeres en sikker indgang. Mod vest har der muligvis været en port lige syd for den eksisterende vej, og mod nord er der to mulige indgange i grøfterne, dog ikke i den midterste. Til gengæld er der spor efter to kraftige konstruktioner i den vestlige del af nordhegnet, hvor to 8-10 meter lange og 3 meter brede konstruktioner ligger i de nordlige og sydlige grøfter, mens den midterste grøft her er væk. Tolkningen af disse konstruktioner er ikke klar, men de kunne indgå i en portkonstruktion.

Centralt på det indhegnede område ses et cirka 26 meter langt hus med meget kraftigt markerede stolper, og der er tilsyneladende flere udskiftninger eller ombygninger. I området øst for denne bygning er der også flere tydelige rektangulære, hegnede områder, hver på 15-20 meter, men kun i den sydøstligste af

Figur 3. Profilsnit gennem den yderste grøft i det fortificerede anlæg på Hedegård-bebyggelsen (Madsen 1986: 21). De vigtigste lag er de svære opfyldningslag/kulturlag (lag 2 og 3) over grøften. Laget indeholdt en del keramik og slagge og tolkes som rester af udjævnningen af voldene. Under opfyldslagene ses den spidsbundede grøft med skiftevis vandaflejrede ler- og sandlag.

Figure 3. Section through the outer trench of the fortified structure at the Hedegård settlement site (Madsen 1986: 21). Layers 2 and 3 are cultural deposits containing pottery and slag. Below these is a V-shaped ditch containing water-lain sand and clay deposits.

disse ses sporene efter et hus. Huset er 10x5 meter, og den omgivende parcel står meget tydeligt frem på den geomagnetiske plan, hvilket kan skyldes en høj grad af metallisk affald. Huset kan have fungeret som smedje, men også andet brændt materiale kan give et så kraftigt udslag (Kostadinova-Avramova & Kovacheva 2013). Umiddelbart vest for denne bygning ses et tydeligt hus, der tilsyneladende er helt traditionelt bygget med stald i østenden, men der er ingen spor af en selvstændig indhegning omkring huset.

De geofysiske opmålinger har deres begrænsning. De oprindelige udgravninger fra slutningen af 1980'erne viser, at det ikke er alle stolpehuller og hegn, som er synlige på denne opmåling. Der kan således sagtens ligge spor efter flere huse i området, som ikke kan erkendes med den anvendte metode. Betragter man det, som vi har til rådighed, er der dog under alle omstændigheder en meget markant gård omgivet af flere kraftige,

voldgravslignende grøfter. Derudover er der på gårdspladsen flere mindre parceller, hvor der på den ene kan have ligget en smedje eller en bygning dedikeret til andet håndværk.

Det tykke kulturlag over grøfterne tyder på, at befæstningerne med tiden udjævnedes. At dømme efter fundene i laget skete dette omkring vor tidsregnings begyndelse eller i løbet af 1. århundrede e.v.t. Det gælder også den centrale gård, som også er omgivet af den omfangsrige indhegnede bebyggelse, men vi kender endnu ikke deres indbyrdes kronologiske relation. De kan have været samtidige, de kan også afløse hinanden, eller befæstningen kan have eksisteret i en kort periode.

Det befæstede anlæg må have været anlagt i sidste del af førromersk jernalder, og det bliver derved nærliggende at sammenligne det med Lyngsmose og Borremose, som er to andre befæstede pladser i Midt- og Nordjylland fra samme periode. Lyngsmose er næsten samme størrelse som Hedegård,

mens begge er betydeligt mindre end Borremose (Eriksen & Rindel 2001: 10ff).

Der er dog to iøjnefaldende forskelle: Ved Hedegård er der tilsyneladende kun en enkelt befæstet gård, i modsætning til de to øvrige pladser, der tolkes som befæstede landsbyer, fordi der er ganske mange langhuse inden for samme voldgrav. Med det kendskab vi har til Hedegård i dag, må pladsen altså tolkes som en enkelt befæstet gård, men også en gård som muligvis indgik i en samtidig, kraftigt indhegnet landsby. Den anden væsentlige forskel er voldgravssystemerne. Ved Lyngmose og Borremose er der tale om en enkelt voldgrav, mens der ved Hedegård tilsyneladende er et system af henholdsvis to og tre voldgrave. Systemet med flere voldgrave går igen i flere romerske forter, og inspirationen til befæstningen af Hedegård er måske hentet i Europa snarere end i en lokal tradition.

Pugioen fra Hedegård er et unikt fund, som antyder romersk kontakt; de repræsen-

terer ikke genstande, der normalt findes i grave eller varer, som er blevet udvekslet over grænsen. Udgraveren tolker pugioen som et krigsbytte, eller en udmærkelse vundet ved krigstjeneste i den romerske hær (Madsen 1996: 82). Med udgangspunkt i denne tolkning er det en nærliggende tanke, at samme personkreds, som havde erhvervet pugioen, også kan have set fæstningsværker, der befandt sig langt væk fra Midtjylland i den form, som de fremstår i den geofysiske opmåling, og de kan have implementeret ideerne bag befæstningen på Hedegård.

Indtil videre kender vi ikke den befæstede gårds præcise datering, funktionen af de regulerede parceller på gårdspladsen, eller relationen mellem den større hegnede bebyggelse og den befæstede gård. Måltrettede udgravninger er nødvendige for at afklare disse spørgsmål, men pladsen har en interessant parallel i Rosenholmvej, som vil blive beskrevet i det følgende.

Figur 4. Ormehovedring af Schildkopftype fundet i 1887 i en gravhøj cirka 600 meter nord for bebyggelsen ved Rosenholmvej. Ringen er 2 cm i diameter og vejer 71,6 gram og er dermed den tungeste i Norden. Foto: Kjeld Hansen, Museum Midtjylland.

Figure 4. Snake-head ring (Schildkopf type) found in 1887 in a burial mound located about 600 m north of the settlement at Rosenholmvej. The ring is 2 cm in diameter and weighs 71.6 g, making it the heaviest of its kind found in Scandinavia.

Figur 5. Oversigtsplan over den nordlige del af udgravningerne af bebyggelsen ved Rosenholmvej. A: Alle anlæg. B: Samme udsnit som A, men renset så man kun ser de helt centrale dele af bopladsen og gravpladsen, som omtales her.

Figure 5. Plan of the northern part of the excavations at the Rosenholmvej settlement site. A: All features. B: Only the features mentioned in the text.

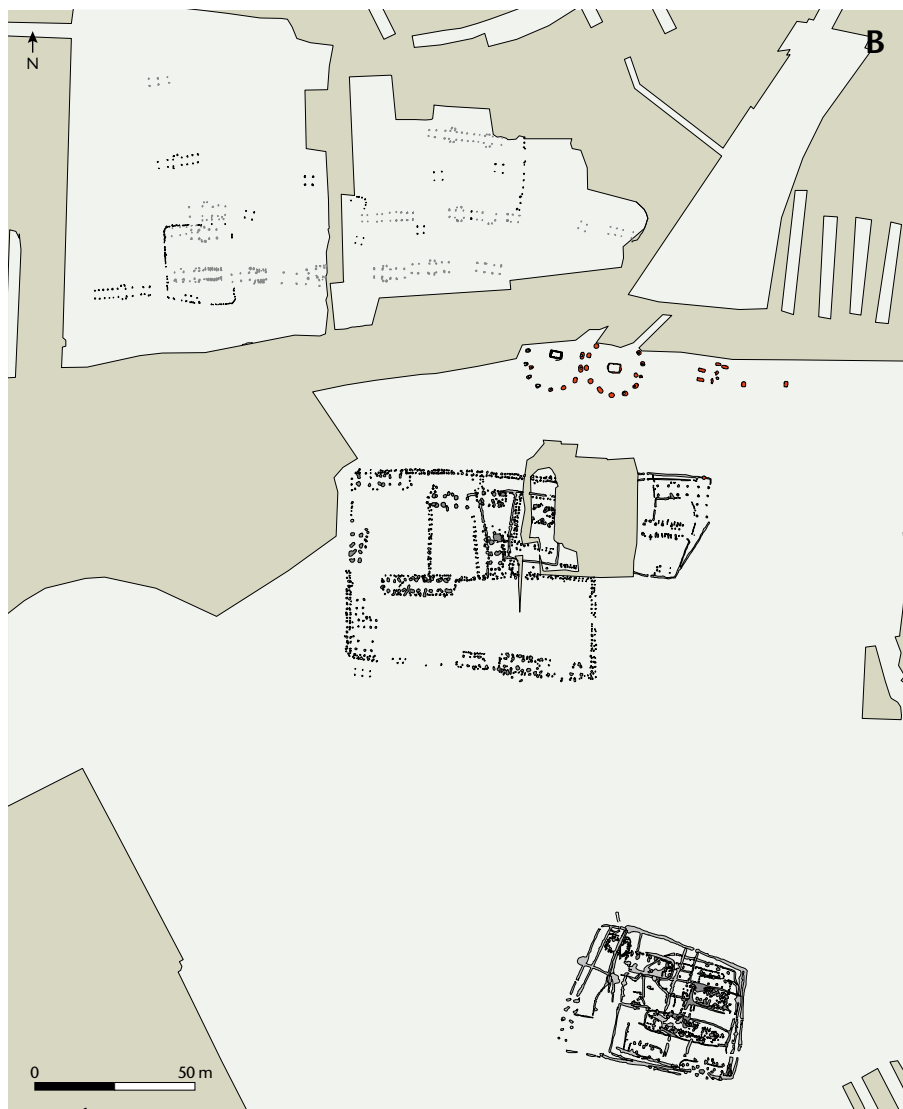

Rosenholmvej

Ved Tjørring lidt nord for Herning har Museum Midtjylland undersøgt en bebyggelse, som dækker perioden cirka 500 f.v.t. til cirka 200 e.v.t. Der er undersøgt i alt 360.000 kvadrater, hvoraf hovedparten befinder sig på en jævn sydøstvendt skråning ud mod store engområder. De ældste dele af bebyggelsen ses i syd og er dateret til den ældste halvdel af førromer jernalder (cirka 500-250 f.v.t.). Bebyggelserne fra midten af førromersk jernalder og frem til vor tidsregnings

begyndelse ligger trukket lidt længere op ad skråningen mod nord, og de dele af bebyggelsen, som dateres til 1. og 2. århundrede e.v.t., er placeret nordligst i undersøgelsesområdet. Mod øst afgrænses bebyggelsen af udstrakte engområder (Olesen & Rostholm 2004: 9ff; Møller-Jensen 2006: 67ff).

I den højest placerede del af terrænet længst mod nord og vest har det ikke været muligt at gennemføre udgravninger. Her ligger der et ældre parcelhusbyggeri, men der kan ligge yngre faser af bebyggelsen i dette område. I

1887 blev der fundet en stor ormehovedring ved gravning af en kartoffelkule i en gravhøj. Ringen er 2 centimeter i diameter og vejer 71,6 gram. Det er således den tungeste af sin art i Nordeuropa (figur 4), og den skal sandsynligvis dateres til slutningen af andet århundrede e.v.t. (Andersson 1993: 87).

Bebyggelsen

Fra den sene del af førromersk jernalder og ældre romersk jernalder er det specielt tre gårdsanlæg, der skiller sig ud (figur 5A-B). Den syd-

ligste er et rektangulært gårdsanlæg på 55x41 meter. Gårdsanlægget er heget af flere kraftige rektangulære grøfter/hegn. Der kan være en ældre hegnsfase nord for et af hovedhuse-
ne, men i fasen med det rektangulære hegn er der tilsyneladende tre overordnede hegnsfaser, som repræsenterer ombygninger mod vest, syd og øst. Den nordlige hegnsfase havde en central, cirka én meter bred indgang, som må forventes at have eksisteret i hele gårdens levetid. Mod syd er der i det yderste hegn en tilsvarende indgang, men den har kun fun-

geret i denne fases levetid. I det sydøstligste hjørne er der til gengæld spor efter en cirka 5 meter bred port, som kan have eksisteret gennem alle tre hegnede faser. Der er på et senere tidspunkt placeret en mindre bygning på samme sted. I det sydvestlige hjørne af anlægget er der en cirka 16 meter lang zone, hvor hegnene opløses i grubelignende stolpehuller, som løber parallelt.

I østsiden af det indhegnede område ligger der to større huse. Begge disse hovedbygninger har været genstand for mange ombygninger og reparationer, og det er således ganske svært at udskille enkelte faser, men den sydligste af de to er også omgivet af en lav, men distinkt grøft, som alle ombygningerne respekterer. Grøften indrammer et område på 26x6,5 meter. Et tilsvarende fænomen kan iagttages omkring et lidt mindre langhus mod nord, hvor den omgivende grøft dækker et større område på cirka 26x13 meter. Der er tilsyne-

ladende ingen indgange eller huller i grøfterne. I tilknytning til den sydlige gård ligger der to mindre bygninger, hvoraf den ene er yngre end hovedudlægget, og i tilknytning til den nordlige hovedbygning i gårdsanlæggets nordøstlige hjørne ses et lille, kraftigt konstrueret hus. De to hovedbygninger kan både have fungeret på samme tid eller have afløst hinanden. Hvis sidstnævnte er tilfældet, er den sandsynlige udvikling, at den nordligste repræsenterer den ældste fase. Begge er dog sammenhængende med det overordnede rektangulære udlæg. Keramikken fra gården som helhed indikerer, at den har fungeret i perioden fra cirka 100 f.v.t. og frem til årtierne lige før vor tidsregnings begyndelse.²

Figur 6 viser placeringen af gården sammen med samtidige bebyggelsesfaser, der løber i et bånd mod vest. I dette område kan udskilles fire gårdsenheder, som dog er mindre og ikke er hegnede med grøfter eller

Figur 6. Hovedgården fra Rosenholmvej som er dateret til sidste århundrede f.v.t. Gården ligger i den østlige ende af en række på fire intensivt ombyggede gårde. Den adskiller sig fra de øvrige ved sin størrelse, men især ved sine hegnsgrøfter. I tilknytning til den vestligste gård er der undersøgt en velbevaret smedje (rød cirkel).

Figure 6. The main farm at Rosenholmvej, dated to the 1st century BC. The farm is located to the east in a row of four farms and differs from the others by virtue of its size and its ditches. A well-preserved smithy (red circle) was found by the westernmost farm.

Figur 7. Stormandsgården fra Rosenholmvej. De overordnede hegnsforløb fra Øksenhede overført til gården fra Rosenholmvej (rød). Hegnene fra Øksenhede er forkortede lidt (øst-vest), ellers er orienteringen samt indhegningens nord-sydlig udstrækning ikke ændret (efter Haue 2012: 274).

Figure 7. The magnate's farm at Rosenholmvej, on which the fence at Øksenhede has been superimposed (red). The latter has been made slightly shorter (east-west), but its orientation is similar.

med entydige stolpehegn, selvom de tydeligvis stadig respekterer en ydre afgrænsning. En spændende detalje er, at der fandtes en velbevaret smedje i det nordvestlige hjørne af det vestligste gårdsanlæg. Smedjen indeholdt et gulvlag med rester af esse og en del affald fra smedning. Der var ikke spor af jernudvinding eller bearbejdning af ædelmetal i smedjen.

Størrelsen og de tydelige hegnsgrøfter adskiller hovedgården fra de øvrige gårde i rækken. I sin ph.d.-afhandling gør Niels Haue opmærksom på en slående lighed mellem

gården ved Rosenholmvej og et søsteranlæg fra Øksenhede i Vendsyssel (Andersen 2005: 46; Haue 2012: 271ff). Gårdsanlægget ved Øksenhede er cirka 60x40 meter stort, altså lidt længere end gården på Rosenholmvej. Porten i syd og indgangen i nord går igen, og det samme gælder udvidelsen mod vest og tilsyneladende også placeringen af bygningerne (figur 7). Spørgsmålet er naturligvis, om denne lighed er en tilfældighed eller et udtryk for personlige forbindelser mellem Vendsyssel og Midtjylland? Hvis det sidste er

Figur 8. Oversigtsplan over de væsentligste anlæg i den nordlige del af udgravningen ved Rosenholmvej. Den ældste gård og stormandsgården er fremhævet. Gravanlæggene er markeret med rød signatur. Bebyggelsen fra 1.-2. århundrede e.v.t. ses umiddelbart nordvest for gravpladsen.

Figure 8. Plan of the most essential features of the excavations in the northern half of Rosenholmvej. The earliest farm and the main farm are highlighted. The graves are marked in red. The settlement from the 1st-2nd century AD is situated just north of the burial site.

tilfældet, skulle forbindelserne så udmøntes i en fælles, meget konkret ide om udformningen af en højstatus gård? Hvor iøjnefaldende sammenhængen end måtte synes, er den dog vanskelig både at forklare og dokumentere.

En mere konkret relation mellem Vendsyssel og Midtjylland kommer til udtryk i en grav, som ligger på gravpladsen lidt nord for gården ved Rosenholmvej. Graven er en svær stenkiste, som blandt andet indeholder et meget slidt bukkelkar med stempelornamentik. Både lerkar og gravtype er usete i det midtjyske område, men begge forekommer relativt hyppigt i Vendsyssel (Olesen & Rostholm 2004: 19).

70 meter nord for den indhegnede gård fandtes et anlæg, som bestod af tre dele: Mod øst den ældste gård, mod vest et stort rektangulært gårdsanlæg med stolpehegn, og endelig gravpladsen, som ligger umiddelbart nord for de to gårde (figur 8).

Den østlige gård opfattes som den ældste. Hovedparten af hovedbygningen er bevaret. Østenden er 13 meter lang og har bevarede rester af båseskallerum. Gårdsanlægget er afgrænset af en hegnsgrøft i to faser mod nord og øst samt i en fase mod syd. I det nordøstlige hjørne er der rester af to bygninger, som følger hegnets forløb, og som i det ene tilfælde afløser grøften som hegnsmarke-

Figur 9. Guldfibulaen fra grav U. Fibulaen er 7,25 cm lang og vejer sammen med fingerringen 66 gram. Foto: Kjeld Hansen, Museum Midtjylland.

Figure 9. The golden brooch from grave U. The brooch is 7.25 cm long and with the ring it weighs 66 g.

ring. Både i det nordlige og sydlige hegn er der markerede indgange, og i nordhegnet bevares indgangen i begge faser. Der er en lille funktionsbygning i det sydøstlige hjørne med spor efter fire stolper og en indgang i vestgavlen.

Udover en mulig ombygning af hegnet i forbindelse med opførelsen af et ekstra hus, forekommer anlægget enfaset. Hovedbygningen bærer ikke spor efter ombygninger og reparationer, og den må have stået gennem hele gårdsanlæggets levetid.

Gården skal givetvis placeres i den sene del af førromersk jernalder. En af de rigeste brandgrave fra området er placeret lige oven i den nordlige hegnsfase. Det er grav U, som blandt andet indeholdt en enestående, massiv guldfibula (figur 9), der skal dateres til Blaa (Schuster 2013: 156). Den angiver således en slutdatering af gården, der er dog ikke nogen

sikker kronologisk sammenhæng mellem nedlæggelsen af gården og anlæggelsen af graven, så gården kan være ældre.

Den næste fase må være opførelsen af storgården umiddelbart vest for den tidligere gård. Gårdsanlægget er et 76x72 meter stort, rektangulært, stolpehegnet anlæg med hovedbygningen placeret lidt forskudt mod vest. Hovedbygningens relation til det omgivende hegn er rimeligt veletableret, da indgange i hegnets nord-, vest- og østsider modsvares af indgange i hovedbygningen. Hovedbygningen er 23 meter lang og 6 meter bred. Der er ingen spor efter stald, men de tagbærende stolper er meget kraftige og i de fleste tilfælde udskiftet flere gange.

Det er en afvigelse fra det normale midtjyske langhus, at der er døre i både langvægge og gavle. Det stramme udlæg i gården fra Rosenholmvej omfatter også en anden afvi-

gelse fra den normale gård: Den nordøstligste fjerdedel af gårdsanlægget er opfyldt af tre mindre hegnede enheder, der hver bestod af et hus og et temmeligt massivt hegn, som er sammenbygget med hovedbygningen. Der er sandsynligvis en fjerde enhed længst mod øst, men dette område kunne ikke udgraves.

De mindre indhegnede parceller inden for indhegningen har tilsyneladende flere lighedstræk med de parceller, som kunne ses på den geofysiske opmåling af det befæstede anlæg på Hedegård, men er derudover unikke i det øvrige midtjyske materiale. Erik Møller-Jensen har da også foreslået, at anlægget er en kopi eller et forsøg på at ramme et forbillede, som skal søges i den provincialromerske *villa rustica* (Møller-Jensen 2006: 82; 2010: 197ff).

I hegnsgrøfterne og gruberne, primært i det nordøstlige område af gården, er fundet en del keramik, som peger mod generel datering til ældre romersk jernalder. Der foreligger ingen andre mere eksakte dateringer af anlægget.

Gravpladsen

35 meter nord for gården finder vi den gravplads, som må forventes at høre til storgårdsmiljøet. Gravene er organiseret i et forløb, som løber parallelt med storgårdens nordhegn. Den eneste grav, som falder uden for denne organisation, er den tidligere omtalte grav U. Den var placeret cirka 35 meter sydøst for de øvrige grave og ligger, som nævnt, oven i hegnet til den ældre gård. Lige nord for graven lå en lav, fladbundet grube med meget trækul, ildpåvirkede fibulaer, metal og knoglestykker. Dette anlæg er tolket som resterne af ligbålet. Området umiddelbart nord for gravpladsen er ikke undersøgt, da der ligger en moderne vej, men umiddelbart nord for vejen er der ikke spor efter flere grave. Selvom der kan ligge flere grave under vejen, er det rimeligt at antage, at den lineære organisation fortsætter.

Gravpladsens vestlige del er karakteriseret af to anlæg, der tolkes som kopier af tumulusgrave (Wiegels 2007: 78). En meget stor jordfæstegrav i det vestligste anlæg var tydeligvis tømt kort efter anlæggelsen, og tumulusgraven var herefter blevet opført lidt skævt på graven (Møller-Jensen 2006: 80ff). En tilsvarende konstruktion lå umiddelbart øst for denne, men her var centralgraven ødelagt – sandsynligvis i nyere tid. På gravpladsens centrale del har der oprindeligt stået en meget stor sten, og for foden af denne lå den rige brandgrav S omgivet af seks næsten fundtomme og udaterede jordfæstegrave. Lidt øst for denne gruppe fandtes endnu en brandgrav med våben og romersk import (grav T), og ved siden af den lå resterne af det, der sandsynligvis var en sløjfet, svær stenkiste. Begge rige brandgrave er dateret til sidste del af 1. århundrede e.v.t. Længst mod øst var to gruber, som indeholdt bålresterne fra grav S og T, og i samme område lå den tidligere omtalte velbevarede svære stenkiste (Møller-Jensen 2006: 67ff).

Samlet set har gården og gravmonumenterne udgjort et unikt monument, hvis forbillede kunne være en romersk inspireret helhed: en *villa rustica* med tilhørende *nekropolis*. Hvis denne tolkning er korrekt, må det nødvendigvis være et udtryk for personbåren inspiration. Som ved Hedegård må de personer, som stod bag byggeriet, have haft et tydeligt forbillede uden for Midtjylland.

Landsbyens yngste fase opstår herefter nord for gravpladsen, og det lineære forløb fastholdes tilsyneladende (figur 8). Det er sandsynligt, at gården og gravpladsen har udgjort det naturlige centrum for, at landsbyen reorganiseres og placeres nogenlunde lineært langs samme øst-vestgående akse. Desværre er hegnene ikke så velbevarede på denne del af bopladsen, men tilsyneladende ligger de ældste gårde sydligst, og de er mest velordnede og anlagt parallelt med den store gårds nordhegn.

Landsbyer i baglandet

Reorganisering og velordnede lineære hovedudlæg, men også et øget fokus på sekundære erhverv, er fænomener, som kan iagttages på flere af de samtidige bebyggelser i Rosenholmvejs opland. Specielt to pladser, Stenbjergkvarteret og Ørregård, er undersøgt i et omfang, der gør dem relevante i denne sammenhæng.

Stenbjergkvarteret

Stenbjergkvarteret ved Snebjerg ligger cirka 5 kilometer sydvest for Rosenholmvej (Olesen 2000: 23ff). Her er også to faser, som tilsyneladende er næsten lineært organiserede omkring en øst-vestgående akse (figur 10). De to faser dækker 1. og 2. århundrede e.v.t. Der er dokumenteret en intensiv jernudvin-
ding på pladsen, som ikke ses i nær samme

Figur 10. Oversigtsplan over udgravningerne ved Stenbjergkvarteret. Den nordligste del er den ældste (cirka 1. århundrede e.v.t.), mens den sydlige del er fra cirka 2. århundrede e.v.t. Specielt i den yngre del træder den stramme lineære øst-vest orientering frem. Udvindingshytterne er anlagt uden for landsbyen (rød cirkel), mens jernovnene ligger i tilknytning til enkelte gårde (rød stjerne).

Figure 10. Plan of the excavations at Stenbjergkvarteret. The northern part is the earliest, c. 1st century AD, while the southern part is from the 2nd century AD. The east-west orientation of the settlement is especially evident in the later part. The smelting huts were located outside the settlement (red circle), while the furnaces were associated with the individual farms (red star).

omfang eller med samme organisation på Rosenholmvej.

Ved Stenbjergkvarteret er flere almindelige jernovne placeret i tilknytning til de enkelte gårdes hegn. Derudover er der fem meget ensartede udvindingshytter, som alle er fundet i området uden for de enkelte gårdes afgrænsning. Udvindingshytterne er både kraftigt konstruerede og omfatter, udover ret store jernudvindingsovne, også ambolte og esser. Analyser af restaffaldet i gulvlagene tyder på, at hytterne primært har været brugt til at fremstille kloder. At flytte dele af udvindingen fra gårdene ind i flere mere permanente bygninger må repræsentere en betragtelig opprioritering og fokusering af jernproduktionen på stedet (Olesen 2000: 23ff).

Ørregård

En anden lokalitet, Ørregård, ligger cirka 8 kilometer nord for Rosenholmvej på vestkanten af Herningsholm Å kort inden sammenløbet med Storåen. Ørregård har i lang tid været kendt fra luftfoto (Olesen & Mauritzen 2015: 103), rekognosceringer og enkelte mindre prøvegravninger. I 2015 gennemførte Museum Midtjylland også her geofysiske undersøgelser samt prøvegravninger, og i sommeren 2017 blev der foretaget en udgravning af to mindre flader (figur 11).

Landsbyen består af mindst 14 gårde, som tilsyneladende er stramt organiserede i to øst-vestgående rækker. Hovedbygningerne ligger gavl mod gavl ud mod et vejforløb. I den nordlige række er gårdspladserne orienteret mod nord, medens gårdene i den sydlige række har gårdspladserne orienteret mod syd. Gårdspladserne er kun cirka 500 kvadratmeter store og temmelig snævre, der er alligevel fundet plads til 16-17 meter lange nord-sydorienterede bygninger, der flere steder har rester af båseskillerum. Til hver gård har der hørt en smedje eller udvin-

dingshytte, med spor efter både udvinding og forarbejdning af jern.

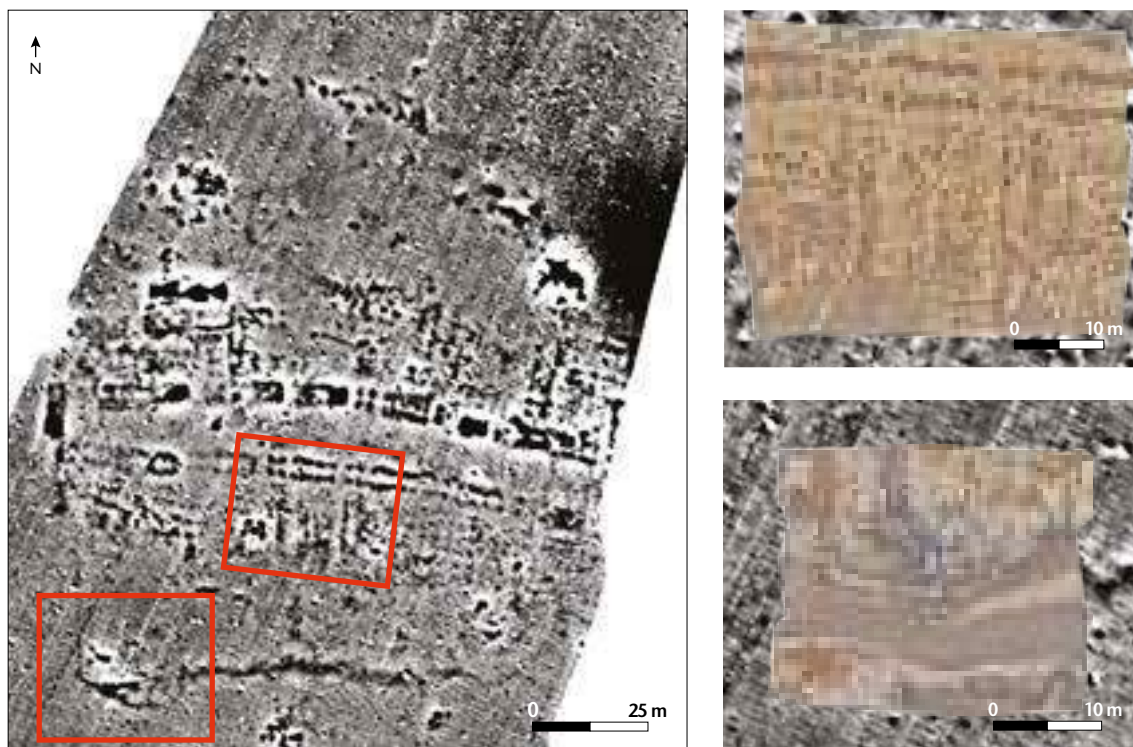
En kombination af luftfotografierne, den geofysiske opmåling og prøvehuller indikerer, at dette billede er helt ensartet på langt hovedparten af gårdene.

Konstruktionen af langhusene og keramikken peger på en datering af disse to rækker gårde til ældre romersk jernalder. Der er også ældre faser til stede blandt andet i det sydlige udgravningsfelt, hvor der ligger et hegnet gårdsanlæg, som formodentlig tilhører tiden lige omkring vores tidsregnings begyndelse. Også her var der en udvindingshytte og en ekstra staldbygning inden for et snævert hegn. Mod syd er bebyggelsen afgrænset af en hulvej. Mod vest afgrænses bebyggelsen sandsynligvis af hegnsgrøfter. Mod nord er afgrænsningen indikeret af den geofysiske opmåling.

I sin yngste fase syntes bebyggelsen således at bestå af et næsten rektangulært delvist indhegnet område på i alt 200x120 meter, hvor de to regulerede rækker af gårde ligger centralt. I området mellem gårdene og den ydre afgrænsning er der en zone, hvor der er en del jernovne, affalds- og slaggedynger.

En tolkning af den yngste fase af Ørregård kan således være, at der opstod en gennemreguleret og udparcelleret bebyggelse i løbet af ældre romersk jernalder. Der blev lagt ekstra stor vægt på jernproduktion og måske også på opstaldning og fødevarer. Jernproduktionen må have fundet sted på en skala, som rakte ud over landsbyens eget forbrug.

En sådan merproduktion af jern antyder, at der opstod et behov, som lå langt ud over de almindelige gårdes. En oprustning af militære enheder kan være en overbevisende forklaring, og det er spørgsmålet, om det ikke netop er en sådan militarisering, som også udtrykkes i høvdingekomplekserne ved Rosenholmvej og Hedegård, og som får et meget konkret udtryk ved ofringerne i Alken Enge.

Figur 11. Til venstre ses den geofysiske opmåling af bebyggelsen ved Ørregård og til højre dronefotos af de to flader, som blev afdækket i sommeren 2017. Placeringen af de to udgravningsfelter er markeret på den geofysiske opmåling. Foto: Esben Schlosser Mauritsen, Ringkøbing-Skjern Museum. Geofysisk opmåling og opsætning: Mikkel Fuglsang, Museum Midtjylland.

Figure 11. Left: The geophysical survey of the settlement at Ørregård. Right: Aerial photos of the surfaces excavated during the summer of 2017. The location of the excavation trenches is marked on the geophysical survey.

Konkluderende bemærkninger

Både Hedegård og Rosenholmvej repræsenterer længere perioder med udstrakt politisk magt.

I århundrederne omkring årtusindskiftet signalerer begge pladser såvel regionale som internationale forbindelser, og vi må antage, at begge har fungeret som samlingssteder og epicentre for politisk, religiøs, økonomisk og militær magt.

Selvom begge magtcentre må have fungeret synkront, kan de alligevel have haft forskellige, konkrete udviklingsforløb. Det eller de militære sammenstød, som Alken

Enge afspejler, udgør muligvis en helt central skillelinje i disse forløb. Hvor de rige grave indikerer, at Hedegård kulminerer i slutningen af førromersk jernalder og kort ind i ældre romertid, falder Rosenholmvejs markante demonstration af politisk magt i begyndelsen af første århundrede. Ormehovedringen kunne endvidere tyde på, at området fortsætter som et magtcenter frem til yngre romersk jernalder.

Den væsentligste ændring ved Hedegård i perioden efter Alken Enge er, at gravpladsen ændrer karakter. Førhen bestod den af brandgrave med mange våbengrave, men

nu udelukkende af rene jordfæstegrave uden våben. Den ældre del af gravpladsen knytter sig både i form og indhold tæt sammen med de store gravpladser længere ude i Skjern Å-systemet. Med skiftet i 1. århundrede e.v.t. kommer gravpladsen nu til at ligne de store østjyske lerkargravpladser (Ejstrud & Jensen 2000: 104ff). Her viser Hedegård fremadrettet en langt tydeligere tilknytning til det østjyske område end det midt- og vestjyske område.

I løbet af de samme år er det sandsynligt, at fæstningsværkerne på bopladsen jævnes med jorden, og begge dele kan være et udtryk for, at der ikke længere er samme militære eller politiske pres på stedet. Det centrale spørgsmål er naturligvis, om det også er et udtryk for, at det politiske landskab har ændret sig.

Indledningsvist blev det omtalt, hvorledes Alken Enge og Hedegård begge ligger i de øvre dele af to store åsystemer, men relativt tæt på hærvejen, og således kan begge pladser have været brændpunkter i eventuelle regionale grænsekonfrontationer. Det være sig nord-syd over Skjernåen, men for så vidt også mellem det østlige og vestlige Midtjylland over Gudenåen.

Det ligger meget nært at forbinde alle disse ting: Krigshandlerne og ofringen af hæren i Alken Enge kan være en del af grunden til, at Hedegård mister strategisk betydning. Måske var fronterne flyttet væk fra de store midtjyske åer, eller måske var styrkeforholdene og grænserne blevet klarere og dermed ikke længere et stridspunkt?

Gennem hele dette forløb ligger Rosenholmvej umiddelbart mere tilbagetrukket. Der sker dog stadigvæk omfattende forandringer i perioden omkring og efter ofringerne i Alken Enge. Det kommer stærkest til udtryk i opførelsen af hele storgårdskomplekset, men også i den markante markering af relationer-

ne til det nordlige Jylland, i omformningen af landsbyerne i oplandet samt i den tydelige fokusering på jernproduktionen. Ud over den ret omfattende, kontinuerlige jernproduktion forekommer udtrykket dog stadig relativt fredeligt og civilt gennem hele perioden, og man kunne umiddelbart få det indtryk, at området omkring Rosenholmvej har profiteret af konflikterne lidt længere mod øst.

Noter

1. Opmålinger og georeferering af de oprindelige planer samt databearbejdning er udarbejdet af Mikkel Fuglsang, Museum Midtjylland.
2. Keramikken fra gårdsanlægget er gennemset, analyseret og dateret af Niels Haue, Nordjyllands Historiske Museum.

Litteraturliste

- Andersen, L. 2005. Jernalderbopladsen ved Øksenhede. *Vendsyssel Nu & Da* 2005, 44-60.
- Andersson, K. 1993. *Romartida Guldsmide i Norden I*. Department of Archaeology, Gustavianum, Uppsala.
- Egeberg, T. 2013. Store Skindbjerg og Lønshøjvej, to gravpladser i Vestjylland. I: P. Voss & N.A. Møller (red.), *De dødes landskab, grav og gravskik i ældre jernalder i Danmark. Beretning fra et colloquium i Ribe 19.-20. marts 2013*. Saxo-instituttet, Københavns Universitet, København.
- Eggers, H.J. 1953. Ein germanischer Fürstensitz der älteren Kaiserzeit. *Praehistorische Zeitschrift* 34-35, 58-111.
- Ejstrud, B. & C.K. Jensen 2000, Vendehøj – landsby og gravplads. Jysk Arkæologisk Selskab, Højbjerg.
- Eriksen, P. & P.O. Rindel 2001. Lyngsmose og Lystbækgård – et borremoseanlæg og Cæsars liljer i Vestjylland. *FRAM* 2001, 9-23.

- Haue, N. 2012. *Jernalderens samfund i Nordjylland – belyst med udgangspunkt i byhøjen Nr. Tranders, Aalborg*". Upubliceret ph.d.-afhandling, Aarhus Universitet, Aarhus.
- Kostadinova-Avramova, M. & M. Kovacheva 2013. *The magnetic properties of baked clays and their implications for past geomagnetic field intensity determinations*. Oxford University Press, Oxford.
- Madsen, O. 1986. Hedegård – grave og gravplads fra ældre romersk jernalder, en foreløbig meddelelse. *Horsens Museums Årsskrift* 1986, 13-22.
- Madsen, O. 1996. Hedegård – a rich village and cemetery complex of the Early Iron Age on the Skjern river: An interrim report. *Journal of Danish Archaeology* 13, 57-93.
- Møller-Jensen, E. 2006. Den romerske villa og fyrsten ved Tjørring, økonomiske, sociale og politiske forhold i ældre jernalder ved Herning. *Midtjyske fortællinger* 2006, 67-106.
- Møller-Jensen, E. 2010. The "princely" estate at Tjørring on Jutland. I: H. Jöns, P. Schmid, M.D. Schön & W.H. Zimmerman (red.), *Gedächtnis-Kolloquium Werner Haarnagel (1907-1984): Herrenhöfe und die Hierarchie der Macht im Raum südlich und östlich der Nordsee von der vorrömischen Eisenzeit bis zum frühen Mittelalter und zur Wikingerzeit; 11.-13. Oktober 2007, Burg Bederkesa in Bad Bederkesa*. Marie Leidorf, Rahden.
- Olesen L.H. & E.S. Mauritsen 2015. *Luftfotoarkæologi i Danmark*. Holstebro Museum, Holstebro.
- Olesen M.W. 2000. Tre smedier fra Stenbjerg. *FRAM* 2000, 23-36.
- Olesen M.W. & H. Rostholm 2004. Guld fra Tjørring". *FRAM* 2004, 9-27.
- Schuster, J. 2013. Byrsted-Lübsow-Musov: Der Gebrauch von Edelmetall i germanischen Fürstengräbern der älteren Römischen Kaiserzeit. I: M. Hardt & O. Heinrich-Tamaska (red.), *Macht des Goldes, Gold der Macht, Herrschafts- und Jenseitsrepräsentation zwischen Antike und Frühmittelalter im mittleren Donaauraum. Akten des 23. Internationalen Symposiums der Grundprobleme der frühgeschichtlichen Entwicklung im mittleren Donaauraum, Tengelic, 16.-19.11.2011*. Verlag Bernhard Albert Greiner, Weinstadt.
- Voss, O. 1988. Hedegård – et sjældent jernudvindingsanlæg fra ældre romersk jernalder. *Horsens Museums Årsskrift* 1988, 19-25.
- Wiegels, R. 2007. *Die Varus-schlacht. Wendepunkt der Geschichte?* Konrad Theiss Verlag GmbH, Stuttgart.